

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VIII том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
әдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)*

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
Б. Жақып, А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов,
Ө. Тарақ, А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі),
И. Өзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Авторлар:

Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали,
З. Сейітжанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай,
М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ. Мәдібаева**

А 13 **Абайтану.** Тандамалы еңбектер. VIII том. Пәнаралық зерттеу /
Ж. Дәдебаев, Ө. Әбдиманұлы, Т. Кәкішев, З. Бисенғали, З. Сейіт-
жанов, Ж. Тілепов, А. Салқынбай, М. Үмбетаев, Р. Тұрысбек,
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов; жауапты ред. Қ. Мәдібаева; жал-
пы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2016.
– 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

VIII томда Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының шығармашылық мұрасын пәнара-
лық зерттеудің нәтижелері көрініс тапқан. Онда Абайдың ілімі, әдеби мұрасы, абайтану
тарихы, ақын шығармашылығында негізделген құндылықтардың негіздері, пайымдау
мен бағалау жүйесі, білім концепциясы, поэтикасы, шындық және шығармашылық
қиял, мазмұн мен пішін секілді мәселелер қоғамның интеллектуалдық және тұрақты
дамуымен сабақтас қарастырылған.

Кітап абайтанушыларға, магистранттар мен докторанттарға, Абай әлемін терең та-
нуға талаптанған көпшілікке арналған.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерт-
теу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)
ISBN 978-601-04-1712-0 (VIII том)

© Авторлар ұжымы, 2016
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

III тарау

АБАЙ (ИБРАҺИМ) ҚҰНАНБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӘЛЕМІ

Қазақ халқының елдік тарихынан елеулі орын алатын ұлы перзенттерінің бірі һәм бірегейі – Абай Құнанбаев. «Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла» деп, өзі айтқандай, ол – өз заманындағы көсемсіп жүрген талайларға сырын толық алдыртпаған жұмбақ адам, дара боп туған тосын құбылыс. Ол – ұлы ақын, терең ойлы философ, композитор.

Абай (Ибраһим) Құнанбаев 1845 жылы қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Абай ауданының Қасқабұлақ жайлауында өмірге келіп, 1904 жылы Балашақпақ жайлауында дүниеден өткен. Бейіті Жидебай мекенінде. Ақынның соңғы тұрақ тепкен мекеніне Абай – Оспан, Шәкәрім – Ахат ескерткіштер кешені тұрғызылған [1: 11; 21].

Абайдың шығармашылық бет-бейнесін елге таныту ісі – 1909 жылы Санкт-Петербургтен тұңғыш рет кітабын шығарып, оған ұлы тұлғаның өмірбаянын жазған Кәкітай Ысқақов еңбегінен басталады. Онан бергі дәуірде, сол алғашқы шыққан кітаппен сонан кейінгі уақытта жарық көрген Абай туындыларымен жете таныса отырып ұлы ақынның еңбектеріне жан-жақты баға беруге бар күш-қайратын жұмсаған Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Құдайберген Жұбанов, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Қажым Жұмалиев, М.С. Сильченко, Ғабит Мүсірепов, Ахмет Жұбанов, Серік Қирабаев, Зәки Ахметов, Әбіш Жиреншин, Айқын Нұрқатов, Тәкен Әлімқұлов, Ханғали Сүйіншәлиев, Бейсенбай Кенжебаев, Есмағамбет Ысмайылов, Жұмағали Ысмағұлов, Қайым Мұхаметханов, Ысқақ Дүйсенбаев, Әнуар Дербісәлин, Мекемтас Мырзахметов, Шәмшиябану Сәтбаева, Зейнолла Қабдолов, Рабиға Сыздықова, Әбіш Кекіл-

баев, Рамазан Тоқтаров, Ғарифолла Есім, Әбдеш Қалмырзаев, Сара Күзембаева, Уәлихан Қалижанов, Жаңғара Дәдебаев, Өтеген Күмісбаев, т.б. ондаған ғалымдар, жазушылар еңбектері мен ақынның 150 жылдық ЮНЕСКО көлемінде аталып өткен ұлан-ғайыр мерей тойы үстінде жасалған Қазақстанның тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Абай туралы сөз» атты баяндамасының орны ерекше.

Әрине, бүгінгі таңда Абай мұрасы туралы «Абай» энциклопедиясынан бастап, сандаған іргелі ғылыми еңбектердің еліміз бен елімізден тысқары аймақтардағы кітапханалар мен оқу залдарында ұлт жанашырларының көзін қуантып, жүрегін толқытатыны баршаға аян. Ал, бірақ, ұлттың рухани көсемі болып танылатын ұлы тұлғаның ақын, жазушы ретінде елінің кемеңгер перзенті тұрғысында мойындалу жолы оңай болмаған. Әдебиетті таптық тұрғыдан талдайтын кешегі бір тұста Абай сөзі, Абай тегі сынға аз ұшырамаған. Ілгерідегі Алаш көсемдерінің пікірлері ел көзінен тысқары ұсталатын заманда, Абайды танытуда әлем мойындаған көркем сөздің толағайы Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Қажым Жұмалиевтің еңбектерінен өзге қазақ тілінде жазылған қомақты ғылыми еңбектерді, оқулықтарға енген танымдық материалдарды қалың оқырман қауым біле бермейтін-ді.

Кеңестік кезеңдегі әдебиетіміздің классиктері Мұхтар Әуезов пен Сәбит Мұқанов зерттеулерінде Абайдың азаматтық өмірі мен шығармашылық өмірбаянының шыққан тегімен байланыстырыла қарастырылғаны ғылыми қауымға кеңінен мәлім.

Екеуі де Абай көзін көргендер мен (бұл тұрғыда әсіресе М.Әуезов) Абай ұрпақтарының берген деректеріне, ел әңгімелеріне сүйеніп төмендегідей мәлімет береді:

– Абай Тобықтының үлкен руы Күшік ішінде Ырғызбай деген тобынан шыққан. Ырғызбайдың төрт баласының бірі – Өскембай. Оның нағашысы Керей Ер Жәнібек. Ырғызбайдың әкесі Айдос. Айдостың інісі Жігітектен Кеңгірбай би туған. Сол Кеңгірбай Тобықтының басшысы болып жүріп қартаяды. Ол өзінің орнына өз балаларының бірін емес, немере жерден қосылатын туысы Ырғызбайдың Өскембайын қалдырмақ болып Көтібақпен ақылдасқанда, ол да Кеңгірбайдың шешімін мақұлдайды.

Би бата бермек болып Өскембайды шақырғанда, ол өз туысқанының аздығын айтып, «төрт сояу атанып едім ғой. Ерекеңе бата берсеңізші» депті. Сонда Кеңгірбай: «Ой, шіркін, мен өз баламды өзім көрмей тұрмын ба? Менің батам қонса, тұсыңнан кісі батып оята алмас», – депті. Өскембайға бата берген соң, Кеңгірбай көп кешікпей өлген. Ал, елдің адал болады деген дәмесіне Өскембай сәйкес келген. Ел: «Ісің адал болса Өскембайға бар, арам болса Ералыға бар», – дейтін болған. Мінезі кекшіл емес, көп тілегін тілегіш кең болғанға ұқсайды. Туысқаны, жақыны емес, Сыбанғұл деген төренің жалғыз баласы өлді дегенде: «Жалғызды жалғыз демейтін, жартыны жарты демейтін, тәңірім-ай», – деп жылапты дейді. Өскембайдың айттырып алған бәйбішесі Зерен – Құнанбай, Құттымұхамбет атты екі ұл, Тайбала деген қыз туылған. Құттымұхамбет жастай өлген. Өскембайдың басқа балалары тоқалынан. Ал, Зере кең пейілді, мейірімді адам болған. Өскембай 1850 жылы 72 жасында (1778-1850) өмірден өткен. Бәйбішесі Зере 90 жас жасаған. Әкесі өлгенде Құнанбай 46 жаста. Ел билеу ісіне ысылған адам. Өз бетімен хат таныған, мінезі әке-шешесіне тартпаған, «кесек мінезді, қатты адам, діндар кісі» болған. Қарқаралыда аға сұлтан болып тұрған Құсбек төре мен бұрын сол қызметте болған Жамантай төренің (екеуі де Бөкей ханның тұқымдары) аға сұлтандыққа таласы болғанда өзі аға сұлтан бола алмайтынына көзі жеткен Жамантай өзіне тілектестерінің дауысын Құнанбайға бергізіп, Құсбек жеңіліп, Құнанбай аға сұлтан болған. Ол 1886 жылы 82 жасында өмірден озды. Абайдың анасының аты Ұлжан. Ол – Құнанбайдың інісі Құттымұхамбеттің қалыңдығы. Інісі өлген соң, Құнанбай келін алған. Одан Тәңірберді, Ыбырай (Абай), Ысқақ, Оспан туған. Бірінші әйелі Күнкеден Құдайберді, үшінші әйелі Айғыздан Халиолла, Ысмағұл өмірге келген. Төртінші әйелі – Нұрғаным. Бұдан перзент көрмеген [2, 28-41].

Абай өмірін алғаш жазған Кәкітай Ысқақовтың айтуынша, әкесі Абайды он бір жасында ауылындағы Ғабитхан молдадан алып, Семейдегі Ахмет Риза қазіреттің қолына әкеліп тапсырады. Бұл медреседе ол үш жыл білім алады. Соңғы жылында ол, медреседегі білімімен қатар сол қаладағы приходская школада

төрт ай сабақ оқиды. Он төрт жастағы баласын 1859 жылы елге қайтарып алған әкесі келешекте өз орнын басуға баулиды. Бұл жолда да ақын шешендер мен билердің үлгісін алып, бір-екі жылдың ішінде-ақ елдің көзіне түсіп, ауызға ілінеді. Жиырмаға жетпей үлкен даулардың қисынын тауып шешетін шебер бидің бірі болады. Ақын жасы 25-тердегі кезінде Тобықтының Қоңыр көкше деген еліне өкіметтің сайлаусыз тағайындауымен болыс болады. «Ол сол кезде елде белең алған ұрлық-қарлыққа, барымтаға, тағы сондай қиянаттарға қатты тиым салған. Қиянатшылдарға мейірім істемейтін қатал болған [59-61].

Абайдың ақындық жолына қырық жасқа таянғанда ғана барып дендеп кірісуінің мәні, оның «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деп басталатын 1888 жылы өмірге келген туындысында тұр. Ал, жалпы ол өзінің жаратылысынан ақын екенін ерте ұққан болса керек. Өйткені, ол он үш жасында Семейдегі Ахмет Риза медресесінде оқып жүріп «Фзули, Шәмси, Сәйхали, Науаи, Сағди, Фирдауси, Қожа Хафиз-бу һәммәси, Мәдет бер нә шағари фәрид», – деп, шығыс жұлдыздары атанатын ақындардан жанына жәрдем сұрайтыны, болмаса алғаш назары түскен құрбы қызға бағыштап «Иүзі-рәушан, көзі – ғауһар, Лағилдек бет үші әхмәр, тамағи қардан әм биһтар, қашық құдырет, қолы шиғә. Өзәң гүзәллара рәһбар, сәна ғашық болып кәмтар, Сүләйман, Ямшид, Искәндәр, Ала алмас барша мүлкигә», деп сол шығыстың ақындарынша, саған ынтызар болған жан Сүлеймен, Жәмшид, Ескендірдің қазынасын берсе де қолы жетпес деп толғануларының өзі, кейінгі Абай атанып, абайлап сөйлейтін, өзгелер де онымен абайлап тілдесетін данышпанның бастапқы аяқ алысынан хабар беретін, не айтса да көкірегінен елді елең еткізерлік лебіз шығатын жан екенін аңғартпай қоймайды. Немесе оның сол тұстарда қағазға түсірген «Әлифби» өлеңі. Бұл арабтың жиырма тоғыз әрпін түгендейтін Абыл Тілеуұлының (1777-1864) өлеңінен кейінгі қазақ әдебиетіндегі екінші туынды. Абай осы шығармасының өнбойында ынтық болған жанына араб графикасының қасиетті деп есептейтін барша әрпін тізбектей отырып, өзінің жай-күйінен хабар береді. Туындысының ақырында: «Я, ярым, қалай болар жауап сөзің, мәт – қасың, тәштит – кірпік, сәкін – көзің, үтірмен асты-

үстілі жазуда бар, болуға асты-үстілі көнсең өзін», – деп кідіреді. Қазіргілердің көзімен қарағанда шұбар тілді болып саналатын, осы балапан жырда ақындық мінез бар ма? Бар. Демек, Абайдың қырыққа тақалғанша өлеңнің аламан бәйгесіне түспей жүргенінің себебі басқа. Дана боп жаратылған ол өзінің шәкірттік туындысының алашұбар тілмен өрнектелгенін ғана емес, жалпы ауызша үрдістегі ақындардың жайын жақсы білетіндіктен де ширек ғасыр уақытын ізденуге жіберді. Медресенің оқуы оған мұсылман шығысының өркениетін игеруге мүмкіндік берді. Ал, сол медреседе білім ала жүріп, приходская школаға қатынасқан аз ғана уақыттарында игерген орысша сауаты ақынды елін ұстап отырған алып жұрттың жан-дүниесін ұғуға итермеледі. Сөйтіп, ол Пушкин, Лермонтов, Толстой, Крылов, Тургенов, Достоевский, Белинский, Чернышевский, Добролюбов, Салтыков-Щедриндерді оқып қана қоймай, солардың ішінде әлемдік даңқы бар кейбіреуін қазақша сөйлете бастады. Тіптен олардың төл шығармаларын аударып қана қоймай, орыс оқырмандарына олар жеткізген Гете, Байрон сынды алыптардың жырын да қазақша сөйлетті. Және сол ақындардың бәрін де ол классикалық деңгейде тәржімалады.

Академик Қ. Жұмалиевтің айтуынша, сол аудармаларының жалпы саны елуден астам болатын. Осы тұрғыда ол «тек қана қазақ емес, бүкіл шығыс елінде елеулі орын алады. Шығыс елінде 1889 жылға шейін Пушкиннің «Евгений Онегині» тек Әзірбайжанда ғана аударылған. «Евгений Онегинді» сонан кейін аударған Абай. Қазақпен салыстырғанда, ол кезде үлкен мәдениетті саналатын татар, өзбек, тағы басқа көршілес елдердің бәрінен бұрын Сарыарқада жатқан Абайдың дүниежүзілік мәдениет мұрасының шаршы төрінен орын алған Пушкинді танып, Татьянаң үнімен даланы жаңғыртуы – қазақ үшін мақтанарлық іс» [4, 158].

Абайдың орыс тіліндегі әдебиеттерді еркін игеруіне байланысты таңданысын ұлы қаламгер Сәбит Мұқанов төмендегіше берген: «Абай өскен Тобықты руы – орыс қалаларымен көрші тұрмаған ел. Абайдың ауылына ең жақын қала – Семей 200 шақырымдай. Абай он жасына шейін орыс тілін білмейтін ауылда тұрды. Оннан он төрткен дейін Семейде мұсылманша оқыды. Орысша сабақты ол Семейден еліне қайтар жылы ғана оқыған.

Төрт ай оқу деген немене ол? Төрт айда басқа тілден кісі не біліп жарытпақ?! Он төрт жасында Семейден ауылына келген Абай 1872 жылы 27 жасында тергеуге шақырылғанда болмаса, Семейге аз араласқан, он үш жыл өмірін өзінің ауылында өткізген. Сөйтіп жүріп, 1873 жылдан кейін өз бетімен орыс кітаптарын оқып кетуі және ғылымдық, философиялық, көркемдік қасиеттерін еркін түсініп оқуы ғажап. Барлық елдердің әдебиет тарихын тұтас алғанда, бұл – өте сирек кездесетін құбылыс, табиғатында аса данышпан боп туған адамның ғана қолынан келетін іс» [3, 68].

Расында да, Абайдың заманында, Абайдай «етек бастылықты» көп көріп жүрген даланың перзентіне әлемнің данышпандарының туындыларын кемел ойлылықпен игеру үшін тек бір ғана тіл білу аздық етеді, ол үшін Сәбең айтқандай «аса данышпан боп туу» ләзім. Осының бәрін пайымдай білетін Семейде болған Америка саяхатшысы Джорж Кенаннан бастап оның Милль, Бокль, Дреперді оқитынына (Семей кітапханасының директоры Леонтьевтен естігенде) қатты таңғалады [5, 140]. Сондай-ақ, ақынды 1880 жылы Семей кітапханасы қызметкерінен Лев Толстойды сұрап тұрған жерінде көрген СПб университетінің Семей қаласына жер ауып келген студенті Михаэлистің де күтпеген тосын жайға тап болғандай болуы да сол таңданыстан басталып жатыр. Кейін сол Михаэлис бірнеше рет Абай ауылында болады, ақынмен достасады. Ал, Абай ауылында болған, оның екінші бір досы, Харьков университетінің соңғы курсынан жер аударылған нифонт Долгополовтың Семейдің әскери губернаторының атына жазылған өтініші архивте сақталған. Онда:

Семей әскери губернаторы мырзаның ғұзырына (Нифонт Долгополовтан)

Өтініш

Жүрек ауруы және безгек наукасымен менің денсаулығым өте төмендеп кетті. Оны жөндеу үшін маған жазғы айларда қаланы тастап, қырға шығып қымыз ішсем, таза ауаны пайдалансам деймін. Сол себепті өте кішілік (рахым) етіп, сіздің ғұзырыңыздан Шыңғыстау болысы Құнанбай Өскенбаевтың ауылына баруға 15 августқа шейін ұлықсат етуіңізді сұраймын.

Семей, 4 июль, 1885 ж. (Н. Долгополов) деп жазылған [4, 85; 3, 66].

Ал, жалпы Абайдың сол замандағы патша үкіметінің көз қырында жүрген саяси тұтқындармен байланысы, сондай-ақ, ел ішіндегі партиягершіліктен өршіп оның үстінен жазылған арыздар оны күдікті адам ретінде Семей полициясының назарына іліктіреді. Сөйтіп, 1897 жылдың көктемінде Семейдің уездік полициясының бастығы Куприянов келіп, Абайдың үйін тінтеді. Бірақ, ол жолғы тексерісте ақын үйінен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің патша үкіметінің елге жасап отырған қиянаттарын айтып, оған қалай қарсы тұру жөнінде ақыл сұраған хатынан өзге айтарлық басқа күдікті ештеңе табылмаған. «Бұл хатқа не деп жауап бердің», – деп жауаптағанда ақын «Жауап жазғам жоқ», – деп құтылған [3: 67; 73].

Сол тұстағы ел ішіндегі партиягершілік мәселесі 1884 жылғы сайлаудағы Күнту Шоңқа баласының болыстыққа сайлануы тұсынан басталып, өршітіні сол дәуірдегі Абайға қатысты жайларды терең зерттеген ұлы қаламгер Мұхтар Әуезов еңбегінде тереңірек айтылады. Онда ақынның қатты сенетін достары Ербол, Жиренше, Оразбай, Күнтулердің Абайдың сыртынан жүргізілген істері жан-жақты ашылған [2, 66-78].

Ақынның «Болды да партия – Ел іші жарылды. Әуремін мен тыя, Дауың мен шарыңды», – дейтіні, немесе:

Семейге арыз жолдаушылар жайына орай:
– Тұлпардан тұлпар озбас пабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да.
Қыжырtpай мені сырттан жүре алмайды,
Кім желігіп, қай шеттен қағынса да...
Құтырды көпті қойып азғанасы,
Арызшы орыс – олардың олжаласы.
Бірде оны жарылқап, бірде мұны
Қуды ұнатты-ау Семейдің бұл қаласы.

Мұнда Абай басына қатысты үлкен дау-шардың себебі мен салдары көрініс тапқан. Ақын соның түпкі себебін танып күйзеледі.

Көңілім қайтты достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда?
Алыс-жақын қазақтың бәрін көрдім,
Жалғыз-жарым болмаса анда-санда.

Пайда үшін біреу жолдас бүгін таңда,
Ол тұрмас бастан жыға қисайғанда.
Мұнан менің қай жерім аяулы деп,
Бірге тұрып қалады кім майданда?

Ендігі жұрттың сөзі – ұрлық-қарлық,
Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық.
Осы күнде осы елде дәнеме жоқ
Мейір қанып, мәз болып қуанарлық.
Бір күшті көп тентекті жыға аламай жүр,
Іште жалын дерт болып, шыға алмай жүр.

Сеніскен досым да жоқ, асығым да,
Ақыры өлең қылдым жасыдым да.
Көрмеген көп дүние көл көрінді,
Кірлемеген көңілдің ашығында.

Өкінішті көп өмір кеткен өтіп,
Өткіздік көп нәрсеге болмай жетік.
Ойпылдың мен де санды бірімін деп,
Талап, ойсыз, мақтанды қалдым күтіп.

Сенімі жоқ серменде (шерменде) сырды бұзды,
Анық таза көрмейміз досымызды.
Қылт еткенге көңілдің кешуі жоқ,
Жүрегінде жатады өкпе сызы.
Дос-асықтың болмайды бөтендігі,
Қосылған босаспайды жүрек жігі.
Біздің доспыз, асықпыз дегеніміз
Жалғандықтан жасалған көңіл жүті, –

деп күңіренетіні сол кездің хәл-күйі.

Абай өзінің осындай қасіретті шағындағы бүкіл қазаққа арнап айтар ойын, одан әрмен ұлғайта жырлайды. Бірліксіздігі мен кешірімсіздігін айта отырып, бодандықтың қамыты еркін алған еліне:

Қалың елім, қазағым, қайран жұртым,
Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың.
Жақсы менен жаманды айырмадың,
Бірі қан, бірі май боп екі ұртың.
Бет бергенде пырайың сондай жақсы,
Қайдан ғана бұзылды сартпа сыртың?
Ұқпайсың өз сөзіңнен басқа сөзді,
Аузымен орақ орған өңкей қыртың.
Өзімдікі дей алмай өз малыңды,

Күндіз күлкің бұзылды, түнде – ұйқың...
Бас-басына би болған өңкей қиқым,
Мінеки, бұзған жоқ па елдің сиқын?
Өздеріңді түзелер дей алмаймын,
Өз қолыңнан кеткен соң енді өз ырқың...
Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ,
Сапырылды байлығың, баққан жылқың...
Қай жеріңнен көңілге қуат қылдық.
Қыр артылмас болған соң, мінсе қырқың? –

деп, жаны күйіп мүсіркей, қайырыла сөйлеген ол, қысқасы:

Бірінді қазақ, бірін дос,
Көрмесең істің бәрі бос, –

деген сөзбен күрсіне барып тоқтайды.

Ақын жаны қасіретті. Негізгі қасіреті – жеке өзінің емес, елінің қасіреттілігінен. Ал, өзі болса:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.
Бұл махрұм қалмағыма кім жазалы,
Қолымды дөп сермесем өстер ме едім?
Адамның бір қызығы – бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім,
Баламды медресеге біл деп бердім,
Қызмет қылсын, пен алсын деп бермедім, –

деп өзінің ғылымға білек сыбанып кірісе алмағанына қапа болады. Ұл баларына қосып, қызы Гүлбаданын Семейдің орыс мектебіне бергенінен елін хабардар етеді. Мақсаты қалай болғанда да балаларының терең білімді болуы. Ал, өзгелердің интернатта оқып жатқан перзенттерінен ата-аналары не күтеді? Осы жайды жақсы білетін автор төмендегіше тебіренеді:

Интернатта оқып жүр
Талай қазақ баласы –
Жаңа өспірім, көкөрім,
Бейне қолдың саласы.
Балам закон білді деп,
Қуанар ата-анасы.

Ойында жоқ олардың
Шариғатқа шаласы.
Орыс тілі, жазуы –
Білсем деген таласы.
Прощение жазуға
Тырысар келсе шамасы.
Ынсапсызға не керек
Істің ақ пен қарасы.
Нан таппаймыз демейді,
Бүлінсе елдің арасы.
Иждиһатсыз, михнатсыз.
Табылмас ғылым сарасы.
Аз білгенін көпсінсе
Кімге тиер панасы?
Бұл іске кім виноват –
Иә Семейдің қаласы,
Иә қазақтың аласы?
Ойында жоқ бірінің
Салтыков пен Толстой,
Иә тілмаш, иә адвокат
Босам деген бәрінде ой,
Көңілінде жоқ санасы...
Айтыңызшы, болсаңыз
Здравомыслящий,
Ақыл айтпай ма ағасы?

Осы шығармаға жалғас берілген «Ғылым таппай мақтанба»
деген өлеңінде әлгіндей жастарға қаратып былайша толғанады:

Ғалым болмай немене,
Балалықты қисаңыз?
Болмасаң да ұқсап бақ,
Бір ғалымды көрсеңіз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз?
Дүние де өзі, мал да өзі,
Ғылымға көңіл берсеңіз.
Білгендердің сөзіне
Махаббатпен ерсеңіз.
Ақыл сенбей сенбеңіз
Бір іске кез келсеңіз...
Мұны жазған кісінің
Атын білме, сөзін біл!..
Жақынның сөзі тәтті деп,
Жақыным айтты дей көрме.

Надандықпен кім айтса,
Ондай түпсіз сөзге ерме.
Сізге айтамын, қаушым – бұл...
Сөзіне қарап кісіні ал,
Кісіге қарап сөз алма.
Шын сөз қайсы біле алмай,
Әр нәрседен құр қалма.

Аталмыш туындылар жайында академик Зәки Ахметов Абайдың 1995 жылы шыққан шығармаларының екі томдығына жазған алғы сөзінде «Айталық, Бұқардың толғау, терме жырларындағы нақылмен келетін шешендік үлгі кейбір Абай өлеңдеріне де жат емес. Бірақ, Абай Бұқар жыраудай қызықты, желілі ойды өрбітіп, әр жайды, әр нәрсені тізбектеп, теріп айтпайды, көбіне көп ойын өрістете, қозғаған мәселесін талдап айтады. Сырттай қарағанда Абайдың «Интернатта оқып жүр», соның жалғасы болып келетін «Ғылым таппай мақтанба» деген өлеңдері қазақ поэзиясында бұрыннан келе жатқан насихат, ғибрат түріндегі өлең сияқты көрінуі мүмкін. Ал, бірақ нақтылы мазмұн, идеясы, айтатын ой-пікірін таратып, әр жай-жағдайды талдап айтуы жағынан мүлде жаңа, соны туынды. Осыдан-ақ біз Абайдың өзінен бұрынғы ақындарға кейбір жанрлық үлгіні, көркемдік тәсілді қолдануы жағынан жақындығы бар дегенде де, оның өзіндік өзгешелігі, жаңалығы және бар екенін көре білу қажет екенін байқаймыз» [6, 11].

Абайдың қазақ әдебиетіндегі жаңашылдығы туралы айтқанда, Сәбит Мұқановтың «Европалық поэзияның стилімен Абайдың өлең жазуға кірісуі 1882 жылдан басталады. Сол жылы ол «Қансонарда бүркітші шығады аңға» деген өлеңді жазады. Бұл өлеңде Абай қазақ поэзиясының ұлттық түрін бұзбағанмен мазмұнын Европа ақындарының өлең жазу әдісімен құрған» [3, 69], – деген сөзі ескерілетіні анық. Ол – қазақ өлеңінің реформаторы. Оны ілгері-кейінгі Абайдан соңғы қазақ ақындарының баршасы ұстаз тұтты. Ұлттық поэзиямыздың С. Сейфуллин, С. Торайғыров, Б. Майлин, С. Мұқанов, А. Тоқмағамбетов, Т. Жароков, Ж. Сыздықов, Ө. Тұрманжанов және қазіргі ақындарымыз ғана емес, туысқан башқұрт халқының Шәйхзада Бабич, Қырғыздың Аалы Тоқамбаев сынды классиктеріне де ықпал еткен [4, 187-200]. Ал, шығармаларының идеясы мен мазмұны жағынан

да ол жаңалық иесі. Абайдың жылдың тұтастай төрт мезгілін жыр етуі, аңшылықты, аттың сынын, ән мен күйді, адамның алуан сәт-тегі көңіл-күйін жас жігіт пен жас қыздың сезімдерін европалық ашық мінезбен өрнектеуі, тіпті оған дейінгі авторлық, авторсыз поэзияда көп ежіктелетін мұсылман дінінің жайын пайымдауы, өмірден өткен перзентін жоқтауларының қай тұрғыдан да өрнегі өзгеше.

Шығармашылық ұлы тұлға – қай уақытта да ұлтының ұстазы, ел тәрбиешісі. Бұл тұрғыда Абай Құнанбаев бір қарағанда тым қатал мінезді, талабы ауыр ұстаз болып көрінеді. Бірақ, ақынның сөзіне ойлана құлақ түрсеңіз, бір адамның емес, бүкіл ұлттың бойындағы кесірлі кеселді айтып тұрғанына иланбасыңызға амал жоқ.

«Басында ми жоқ, Өзінде ой жоқ... Аулаққа шықпай, Сыбырлап бұқпай, Мейірленбес еш сөзге. Пайдасыз тақыл – Байлаусыз ақыл, Атадан бала ойы өзге. Санасыз, ойсыз, жарым ес, Өз ойында ар емес. Тасыса өсек, Ысқыртса кесек, құмардан әбден шыққаны. Күпілдек мақтан... Ынсап, ұят, терең ой, Ойлаған жан жоқ, жауып қой. Болмасын кекшіл, Болсайшы көпшіл, Жан аямай кәсіп қыл. Орынсыз ыржаң, Болымсыз қылжаң, Бола ма дәулет нәсіп бұл. Еңбек қылсаң ерінбей, Тояды қарның тіленбей. Егіннің ебін, Сауданың тегін Үйреніп, ойлап мал ізде. Қуансаң, қуан сол кезде. Малыңды жауға, Басыңды дауға қор қылма, қорға татулас. Өтірік, ұрлық, Үкімет зорлық құрысын, көзің ашылмас. Ұятың, арың оянсын, Бұл сөзімді ойларсың. Таласып босқа, Жау болып досқа, Қор болып құрып барасың. Бір кісі мыңға, Жөн кісі сұмға, Өлі жетер заман жоқ. Қадірлі басым, Қайратты жасым Айғаймен кетті, амал жоқ, Болмасқа болып қара тер, Қорлықпен өткен ку өмір... Атадан алтау, анадан төртеу, Жалғыздық көрер жерім жоқ... Сөзімді ұғар елім жоқ...»

Елінің қасіретін өзімнің қасіретім деп ұққан жанға, мұнан кейін қалай жаныңыз елжіремейді? Ал, ақынның ер жетпеген елінің, оны көріп күйінген өзінің қасіретін айтқан жыры тек бұл емес.

Жүрегім менің қырық жамау,
Қиянатпыл дүниеден

Қайтіп аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден.

Туысқаның, достарың – бәрі екіұшты,
Сол себепті досыңнан дұшпан күшті.
Сүйсе жалған, сүймесе аянбаған,
Бұл не деген заманға ісім түсті?! –

деп күніренетін ақын, әйтсе де жанға медеу болар тірек іздейді.
Ол тірегі – адал еңбекке елім үйренер ме екен, білім алып, егін
салып, сауданың жөнін үйренер ме дейтін оймен ұштас:

Түбінде баянды еңбек егін салған,
Жасынан оқу оқып, білім алған.
Би болған, болыс болған өнер емес,
Еңбектің бұдан өзге бәрі жалған, – дейтін сөзі. Немесе:

Сенбе жұртқа, тұрса да қанша мақтап,
Әуре етеді ішіне құлық сақтап.
Өзіңе сен, өзіңді алып шығар,
Еңбегің мен ақылың екі жақтап.

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықта, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме, –

деп қандастарына ақылдылықты, адал жүректілікті жалынып на-
сихаттар лебізі. Ол – адамның таза қолды, адал пейілді болуына
бірден бір себепкер жай – барша діндерде насихатталатын жара-
тушыға, жан иесіне деген адалдық, бір сөзділік пен мейірімділік
деп біледі.

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Күллі мақұлық өзгерер, алла өзгермес.
Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй хақ жолы деп әділетті, –

дей отырып, адамның көкірек көзін басатын шелдің басы – на-
дандық деп біледі. Содан құтылудың қамын жасап жүрген өзін:

Халкым надан болған соң,
Қайда барып оңайын?
Атымды адам қойған соң
Қайтіп надан болайын?..
Сылдырап өңкей келісім,
Тас бұлақтың суындай.
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас әсте жуынбай, –

деп барып кідіреді.

Ұлы қаламгерлер негізгі сөзін шын мәнінде бүкіл адамзат баласына қаратып айтады. Абайдың өз халқына қарата айтылған сөздерінің де дені солай. Оның «Масғұт» поэмасындағы кеселді жауын суып ішіп, құтырынған халқының дегеніне көнген хан мен уәзірдің амалсыздан солардың істегенін істеп, құтырынып шыға келуінде үлкен мән бар. Бұл – Абайдың өмір бойы жырлаған ақылсыз бен наданға, яки, жындыларға амалсыздан ерген жалғыз бен жалқының көрер қасіретінің жинақталып берілген түйін ойы. Ал, аяқталмаған «Әзім әңгімесі» поэмасындағы көкірегі қараңғы дүние қуған жанның мейірімсіздігі, бұл да – адамның адамдық қасиеттен шығуына себепкер болатын қара түнек кесепатты психикалық қасірет...

Адам жанының тамыршысы сынды Абайдың «Ескендір» атты поэмасы ұлы ақынның әлем ойшылдары жырлаған ұлық тақырыпқа бара отырып, адам жанын көзге көрінбей жеп жататын ынсапсыздық, өрескел атақ құмарлық құртының кім-кімді болсын оңдырмай омақастыратын кесел-дерт екенін көрсетуі деп танимыз. Шығарма кейіпкері – әлемнің атақты жиһангері Александр (Ескендір).

Сандаған ғасырлар бойы батыс пен шығыстың талай елінде Ескендірдің ерлік жолын дәріптеген көптеген туындылар дүниеге келді. Тек бір ғана шығыс елдерінің өзінде Балами, Фирдоуси, Низами, Науаи, Жәми сияқты таланттардың негізгі шығармалары Александрдың жорық жолдарын уағыздауға арналды. Оның сыртында даңқты қолбасшы қақында халық атымен айтылатын көптеген аңыз-әпсаналар бар. Ежелгі римдік тарихшы Ф. Арриан, Плутархтан бастап бірсыпыра тарихшылар Ескендір Зұлқарнайын патшаның өмір тарихын ыждаһаттылықпен хатқа түсірген [7].

Демек, Александр қақындағы әдеби шығармалар да, тарихи еңбектер де, фольклорлық туындылар да аз емес. Ал, мұның барлығын өзара салғастыра отырып, Александрдың шынайы өмірі қандай еді, ол жайлы жазылған көркем шығармаларда сол өмір қалай берілген, егер бұрмаланса, оған не себеп болған, оның автор ұстанған мақсатқа қатынасы қандай деген мәселелердің өзі – сандаған күрделі зерттеулердің объектісі.

Міне, бұл мәселені негізінен осы принцип тұрғысында алғаш рет советтік ғылымда көрнекті шығыс зерттеушісі Е.Э. Бертельс қолға алып, 1948 жылы «Александр қақындарғы роман» және оның шығыстағы басты версиялары» деген тақырыпта монография шығарды [8].

Автор мұнда шығыс қаламгерлерінің батыстық Александриада туралы еңбектермен, араб шығысы елдерінің аңыздары, діни шығармаларымен өзара іштей жалғастығы сырына ерекше назар аударған. Ал, мұның өзі кейін Е.А. Костюхиннің «Әдебиет және фольклор дәстүріндегі Александр Македонский» [9] еңбегінің дүниеге келуіне себепкер болды. Аталмыш жұмыстың Е.Э. Бертельс зерттеуінен негізгі ерекшелігі – мұнда Александр атына байланысты сақталған дүниежүзі халықтарының фольклорлық туындылары барынша кеңінен қаралады. Сол арқылы бұл тақырыптың фольклорлық дәстүрдегі негізгі өзгешеліктері мен тақырыбы жағынан өзара үндестік себептері айқындалады. Сондай-ақ, автор мұнда қазақ әдебиетінің классигі Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасындағы Ескендір тақырыбының жырлану ерекшеліктеріне барынша байыпты тоқталады. Осы мәселеге өзіне дейін қалам тартқан М.О. Әуезов, Ы.Т. Дүйсенбаев, М.С. Сильченко еңбектеріне де тиісті мөлшерде назар аударады.

Аталмыш поэма Қазақстан Ғылым академиясының академиктері З. Ахметов, С. Қасқабасов, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Ш.Қ. Сәтбаева, профессор Ш. Елеукенов еңбектерінде де арнайы сөз болады [10, 73-78; 11, 102-120; 12, 162-173; 13, 80-81].

М. О. Әуезов сөзімен айтқанда «өзіндік өсиеттерін шартты түрдегі аңыз-эпсанаға бөлей отыра, қызықтыра ұсынбақ болған» [14, 151] «Ескендір» поэмасының көтеріп отырған жүгі тым қо-

мақты. Соның басты бір ерекшелігі, ақын өмір сүріп отырған дәуірден жиырма екі ғасыр бұрын тірлік кешкен кейіпкеріне берілетін қысқа ғана анықтама, мінездемелер тарихи ақиқатқа сәйкес келетіндігінде еді. Мәселен, Абай «Осы жұрт Ескендірді білемек екен?» – деп оқырман көңілін өзіне оқыс аударады да, одан әрмен «Македония шаһары оған мекен. Филипп патша баласы, ер көңілді, мақтан сүйгіш, қызғаншақ адам екен» деген сөздермен оның тегіне, құлқына нақтылы сипаттама береді. Және ол анықтамасы Ескендір тарихшыларының мағлұматтарымен бір жерден шығады. Шын мәнісінде де Александр (Ескендір) қолбасшы Македония жұртының патшасы Филипп екіншінің біздің жыл санауымызға дейінгі 356 жылы туған перзенті. Шешесінің аты – Олимпиада. Мінезіне келетін болсақ ол «кішкентайынан-ақ мақтан сүйгіш, жүректі және аса тәкәппар болған» кісі. Абай одан әрмен Ескендірдің хәлін:

Филипп өлді, Ескендір патша болды,
Жасы әрең жиырма бірге толды.
Өз жұрты аз көрініп, көршілерге
Көз алартып қарады оңды-солды.
Сұмдықпен әскер жиып қаруланды,
Жақын жерге жау болды, тұра аттанды.
Көп елді күтінбеген қырды, жойды,
Ханды өлтіріп, қаласын тартып алды, –

деген жолдармен баяндайды. Бұл да ақиқаттан алшақ емес жай. Филипп өліп, Ескендір таққа отырғанда не бәрі жиырма жаста ғана болған. Оның таққа отыра сала көршілеріне қырғидай тиюі де рас еді. Көп ұзатпай есімін бүкіл әлемге мәшһүр өткен Дари Үшіншімен айқасының өзі осындай «көп елді» тізе бүктірген атышулы жорықтарының жалғасы болатын [7, 237-239; 15, 200-208].

Міне, осы жайлардың ұзын ырғасын Абай ақын әлгіндей жолдармен баяндайды да, оның жорықтағы табыстары арта түскен сайын араның кең ашылып, күллі әлемді жеке билемек болған ниетін былайша хабарлайды:

Ескендір елде алмаған хан қоймады,
Алған сайын көңлі бір тоймады.

Араны барған сайын қатты ашылып,
Жердің жүзін алуға ой ойлады.

Бұл да рас жай. Персияны тізе бүктіргеннен кейін ол бүкіл әлемді бағындыруды армандай бастаған [15, 225]. Міне, бұлар ақынның Ескендір жайлы тарихи мәліметтерді жетік білетіндігін көрсететін тұстар. Әйтсе де Абай осы жетік білер жайларын көп ежелеуге әуес емес. Өйткені, тарихи тұлға Александрдың кім екендігін жақсы білетіндігін жоғарыдағы шумақтар арқылы қапысыз аңғартқан ақын даңқты қолбасшысының барлық өмірін «қызықтап» кетуге қарсы. Оған керегі – күллі дүниені дірілдеткен ерте дүние әміршісінің алдына қойған мақсаты мен мүддесі. Ол соның бетпердесін қапысыз ашып, сол арқылы өзінің көкейтесті ойын оқырманына жеткізуді мұрат етеді. Әйтпесе ол өзінің көкірегіндегі көрікті ойын әлеуметі жете ұқпайтындай сезінеді. Сондықтан да ол жырлайтын Ескендір дәуірінің шынайы тарихы барынша сығымдалып, қысқа берілген бұл тұрғыда Абай қаһарманы Низами мен Жәми, Науаи Ескендірлеріне ұқсамайды. Ал, сол айырмашылық, түптеп келгенде, Абай концепциясында жатыр.

Әрине, Абайға дейінгі шығыс классиктері жырлаған Ескендір негізінен сүйкімді қаһарман болғанмен олардың да бір-бірінен біраз айырмашылықтары баршылық. Мұны да, әрине, сол авторлардың әрқайсысының өздерінің алдарына қойған негізгі мақсаттарымен түсіндіруге болар еді. Мәселен, Фирдоуси өзінің бірнеше жыл бойы жазған «Шахнамэ» атты атақты шығармасын парсы жұрты патшаларының тарихын тірілтуге арнай отырып [9, 64], Ескендірдің үлесіне таңғажайып жорықтар тиген адам етіп көрсетеді [8, 34]. Ал, Низами болса оны тек қана әділетті соғыстар жүргізген кісі етіп суреттеп [8, 76], Науаи Ескендірді қылығына жан сүйсінер дана кейіптегі билеушінің үлгісі етіп бейнелейді [8, 180-181]. Науаи ұстазы Жәмиде де аталмыш кейіпкер қайырымдылық пен ақыл иесі боп көрінеді [8, 129]. Сөйтіп, бұлардың баршасында да Ескендірдің тарихи жағымды тұлға болатындығы болмаса, оның әр ақындағы сомдалу, кейіпкерлік ерекшелігі әрқалай.

Бірақ, Абай ұстанған принцип – тіптен бөлек. Ол македониялық патшаның даңқ құмар, ынсапыз құлқын әшкерелеуді мақсат

тұтқан. Сол ойын жүзеге асыру үшін шығыстың кейбір классиктері пайдаланған Ескендір атына байланыстыра айтылатын фантастикалық сюжетті таңдап алады.

Бірақ, Александрдың кім екендігін баяндауда барынша қалт кетпеуге тырысатын Абай ақын бұл тұста да мейлінше нанымды болуды қатты ескереді. Жүрген жеріндегі елдің бәрін тізе бүктіріп келе жатқан ақын қаһарманы «жүре-жүре бір елсіз шөлге» тап болады. Ақыры олар шөлден қаталайды. Сөйтіп, жан қарқараға келгенде жалтыраған сәуле көреді. Онысы «бір сылдыр қаққан мөлдір бұлақ» болып шығады. Міне, фантастикалық сюжетпен барып ұласатын осы эпизодтың өзінде де Абай Ескендірге қатынасты тарихтан жырақ кетпеген. Өйткені, аса көрнекті әдебиет зерттеушісі, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Ш.Қ. Сәтбаеваның пікірінше, ерте дүние тарихшылары баян еткен Александрдың Яксарттан (Сырдария) әрі сапарындағы шыжғырған аптап пен шөлге тап болып, қатаң ауыратын сәттеріне сәйкес келетін біраз жайлар ақын шығармасының осы тұсында көрініс тапқан [11, 114].

Низами поэмасында терістік елінен қайтып келе жатқан Ескендірге тәңірінің хабаршысы арқылы кішкентай тас беріліп, соны кейін таразыға тартып көруге пәрмен ететін эпизод бар-ды. Ал, ол тас таразыға түскенде топырақтан өзгенің біріне міз бақпайтын. Сөйтсе, оны осыншама зілбатпан етіп тұрған салмағы емес, құзғын құлқы болып шығатын [16, 381-382]. Осы тас арқылы Ескендір өмірінің көптеген сыры ашылатын.

Низами туындысындағы бұл эпизод Абай поэмасындағы Ескендірдің «құдайға бастайтын қақпаның» күзетшісімен сөйлесетін, одан сыйлыққа ішінен ханның, барша дүниесінен салмақты көз сүйегі шығатын орамал сұрап алатын штрихтарына бірсыпыра жуықтайды.

Осындай ұқсастықтарға орай М.О. Әуезов: «міне, біздің білуімізше Абай пайдаланып отырған сюжет Низами жазған «Ескендірнаманың» дәл осы тұсынан алынған [14, 149], – деп жазады. Сонымен қатар ол Абайдың бұл әңгіменің желісін біраз өзгертіп алғандығын айта кеп [14, 149], ұлы ақынның осы тақырыпқа қатынасты өзге мәліметтерді де білуі мүмкін екендігін

бірақ, қазір оны дәлелдейтіндей қолда нақтылы деректің жоқтығын ескертеді [17, 186].

Әрине, Ескендір өміріне қатынасты фантастикалық сюжеттің қазақ ақынының шығармасына қайдан келгендігінің түп төркінін анықтаудың өзі әдебиеттану ғылымы үшін қызықты жай екені сөзсіз. Өйткені, бұл арқылы мәдениеттердің тамырластығы, өзара байланыс ықпалы айқындалмақ. Және осы тұрғыда өз заманының үлкен парасат иесі ретіндегі Абай білімінің көкжиегі межеленбек.

Қазіргі таңда бұл сюжеттің ақын шығармасына қайдан келгендігі жайлы мынадай болжамдар бар:

- 1) Академик М.О. Әуезов пен Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Ы.Т. Дүйсенбаев аталмыш сюжет Низамидің «Ескендірнамасынан» келген деп есептейді [14, 149; 18, 57-58].
- 2) Академик М.С. Сильченко Абай поэмасындағы эпизод пен Науаидың «Ескендір қорғаны» арасында ұқсастық бар деп ойлайды [19, 133].
- 3) Е.А. Костюхин 1895 жылы «Киргизская степная газетада» шыққан Ескендір жайлы қазақ арасындағы аңызды пайдаланған деген болжам айтады [9, 90-91].
- 4) Академик З. Ахметов фольклорист С. Қасқабасовтың осы мәселеге арналған «Қазақстан мектебі» журналындағы мақаласына сілтеме жасай отырып, Абай поэмасын В.А. Жуковскийдің осы тақырыпқа жазған повесімен рухтас деп есептейді [10, 73-78].
- 5) Қазақстан Ғылым академиясының толық мүшесі С. Қасқабасов Абай пайдаланған осы сюжеттің түп төркіні «Қисса-сул-әнбиядан» тарайды деген пікір айтады [12, 163-165].

Әлбетте, бұл болжамдардың қай қайсысы да тиянақты пікірлер екендігінде дау жоқ. Ақынның ең алдымен шығыс классиктерін, оның ішінде аталмыш эпизодты игеру жағынан басқа авторлардан өзіне бір табан жақын тұрған Низами шығармасын жақсы білгені күмәнсіз. Бірақ, ол осы поэманы жазу барысында тек Низамимен ғана шектеліп қалмаған. Академик Қ. Жұмалиев айтқандай, әдеби мұралармен қатар көптеген тарихи материалдарды да

зерттеген [4, 311]. Тіптен ол аталмыш эпизодта баққұмарлықтың символы ретінде көз сүйегі жайлы штрихтың ертедегі еврейлер аңызы арқылы Талмудқа енген [20; 9, 90] ертеден бар көшпелі сюжет екенін білуді де ғажап емес.

Өйткені, И. Оршанскийдің 1866 жылы жарық көрген «Александр Македонский жайлы Талмуд аңыздарын» поэманы жазар тұсқа дейін өзі оқуы да, немесе сол шамаларда Семейге жер аударылып келген зиялы саяси тұтқындардан естуі де мүмкін болатын. Бірақ, Е.А. Костюхин аталмыш сюжетте Абай Низамиден гөрі таяу шығыстың әдеби дәстүрімен әбден таныс батыс Европалық Александр романдарына жақын дей кеп, әйтсе де бұл сырттай ұқсастық қана, шындығында да ол батыс Еуропаның ортағасырлық дәстүрімен таныс емес деп әңгімені келте қайырады [9, 90-91]. Тегінде, зерттеуші Абайдың жоғарыдағыдай мүмкіндіктерін ескере алмай қалған болса керек. Әйтпесе оның аталмыш сюжетті ақын тек қазақ ертегісінен ғана алды деген ойды дәлелдеу үшін айтпағаны анық деп ойлаймыз.

Ал, академик З. Ахметовтің В.А. Жуковскийдің аталмыш тақырыпқа жазған повесімен Абай поэмасы болмашы бір детальдарға болмаса негізінен сәйкес келетіндігін айта келіп, сондықтан Абайдың орыс ақынының белгілі шығармасын білгендігі күмәнсіз деген қорытындысы [10, 73-78] да ойландыратын пікір. Өйткені, Абай Ескендір тақырыбын былай қойғанда орыс әдебиетінің ұлы классигі Пушкинді зердесін сала оқыған, көп аударған кісі. Ал, В.А. Жуковскийді Пушкиннің өзі ұстаз санаған [21, 957]. Ұлы сыншы В.Г. Белинский сөзімен айтқанда: «Жуковскийдің орыс поэзиясы үшін тарихи маңызы орасан. Жуковскийсіз Пушкин болмаған болар еді» [22, 221]. Демек, Абайдың тек Пушкинді жете білуге тырысуының өзі-ақ оны Жуковский шығармаларымен таныстырмай қоймасы сөзсіз.

Оның үстіне Жуковский XIX ғасырдың бірінші жартысында (1849) Фирдоусидің «Шахнамэсінің» «Рустем мен Зораб» бөлімін орыс оқушысына тұңғыш аударған адам. Онан кейін ол 1826-1841 жылдары болашақ патша Александр екіншіні тәрбиелеген кісі [21, 956]. Бұл жағынан Ресейдің барша тынысын, рухын жете меңгеруді мақсұт еткен қазақ ойшылына В.А. Жуковскийдің

бүтін бір халықтың рухани кеніші секілді көрінері сөзсіз. Олай болса сан түрлі әдеби, тарихи, фольклорлық мұраларды зердесінен өткізе жүріп «Ескендір» жайлы поэма жазған Абай ақынның Жуковскийді білуі де, аталмыш сюжетті айшықтау үстінде оны назарына ұстауы да әбден мүмкін. Сондай-ақ, Қызыр – Ілиясқа байланысты мифологиялық наным-сенімдердің дүние жүзі халықтарының санасынан алған орнын пайымдауда елеулі зерттеулер жүргізіп жүрген [23, 197-206] Қазақстан ғылым академиясының академигі С. Қасқабасовтың Абай поэмасына пайдаланған осы сюжет «Қисса-сул-анбиямен» төркіндес деген пікірін де аталмыш сюжеттің арғы түбін айқындай түсу жолында жасалған ғылыми болжамдардың бірі деп қабылдау орынды. Автор мұнда Қап тауының аржағынан Ғайнылхаят (өлтірмес су) бұлағын ғалымдардың кеңесімен іздеп шыққан Ескендірдің Исафыл періштеге жолығып, оның мәңгілік суын сұраған патшаға тобықтай тас беріп, ол тастың адамның көз сүйегі боп шыққандығын, тастың сырын Қызырдың: «Бұл көз сүйегі. Адам тіршілікте ешнәрсеге тоймайды, тек өлген күні ғана бір уыс топырақтан қанағат табады ...» деген түсіндірмесін келтіреді [12, 163-165].

Біздіңше, фольклористің келтіріп отырған деталында назар аударуды талап етерлік екі нәрсе бар. Біріншісі – Исафилдің мәңгілік өмір дәметіп жүрген Ескендірге тас беруі, екіншісі – сол тастың өлген адамның көз сүйегі болып шығуы. Өйткені, осы кішкене тастың жай тас болмай – көз сүйегі болуы біраз нәрсеге сілтеме жасайды. Шындығында, 13-14 ғасырда дүниеге келген деп есептелетін Нассердин ибн Бурханеддин Рабғузының [8, 117] туындысындағы Ескендір қақындағы әңгіменің белгілі мөлшерде Низами туындысындағы сюжетпен де, Абай шығармасындағы эпизодпен де астасып жатуы, төркіндес болуы ғажап емес. Себебі, Низами бұл эпизодты «Қисса-сул-әнбиядан» алмағандығы анық, өйткені, бұл шығарма 1209 жылы дүниеден өткен Низами сынды әзірбайжан классигінің туындысынан кейін дүниеге келгені хақ дегеннің өзінде де осы сюжет халықтық фольклордан алынып, Низами туындысында да, Рабғұзи шығармасына да енуі әбден мүмкін. Демек, оларды көріктендіруші көз – халық творчествосы.

Ал, Александр жайлы тарихты жақсы білетін Абайдың Низами туындысын жетік біле отырып, әлгіндей фантастикалық элементтің өзін барынша шынайыландыруға тырысары сөзсіз. Сондықтан да ол Ескендір патша біреуден тас алып еді, ол көз сүйегі болып шықты деп жұмбақтап жатпайды, бірден көз сүйегі етіп көрсетеді. Низами мен Рабғузыдағы Қызырды, В.А. Жуковскийдегі есімі аталмайтын дана кісіні барынша ақиқатқа жақындатып тарихи Аристотель бейнесімен береді. Бұл арқылы Абай Аристотельдің Ескендірді тәрбиелеген ұстазы [15, 202] екенін білетіндігін анық аңғартады.

Сөйтіп, осы эпизодтың ауқымында да ол көне дүние қолбасшысының төңірегін дұрыс көрсете отырып, өзіне дейінгі талай ақындардан бұл тарапта озық тұрғандығына көз жеткізеді.

Жалпы, Абай «Ескендір» поэмасының аталмыш эпизодқа байланысты тұсында ғана емес, Ескендірді кескіндеуді мақсат тұтқан шығарманың талай жерлерінде-ақ дүниені дірілдеткен қолбасшыны күллі шығыс поэзиясындағы кейпінен басқа қалыпта көрсетеді. Сөйтіп, ол Е.Э. Бертельс айтқан: «шығыс халықтары үшін Александр жорықтарының шынайы мақсаты айқын болмайтын. Олар Александрдың грек республикаларын ойрандап, азаматтарын боданға айналдырып, салыстырмалы бостандықтың орнына езгі орнатқан, шығыс елдеріне жасаған жорықтарының тонауға ұласып, орасан зор мәдени мұраларының опат болғандығына мән бермеді... Сонан келіп нағыз Александрдың өзі аңыздар мен эпсаналардың тұманымен тұмшалып, тез ұмытылды» [8, 4] – дейтін шығыстық үрдістен Ескендірді өзге кейіпте түсініп, ол жасаған жорықтардың түпкі мақсатын өз қалпында баян етеді. Тіптен ақынның бірінші сөзін: «Осы жұрт Ескендірді біле ме екен?» – деп бастауының өзі осының кепілі болатын. Осы арқылы-ақ ол шығыстық үрдістен Ескендірді басқаша тұрғыда «уағыздайтындығын» аңғартады. Сөйткен Абайдың бұл тараптағы шығармашылық ерлігі аталмыш тарихи тұлғаның барша жорықтары мен кісілік құлқының шынайы мәнін ақиқат кейіпте көрсеткендігімен сипатталады. Осы тұрғыда «шынайы Александрдың кейбір қасиеттерін қалпына келтіруде... аталмыш поэма, сөзсіз, елеулі роль атқарды»

[11, 114], – деп Қазақстан Ғылым академиясының, корреспондент мүшесі Ш. Қ. Сәтбаева орынды көрсеткен.

Шындығында да, Абай тарихи Александрды талай аңыздардың тозаңынан арылта отырып, сонау ерте дүние әміршісінің шынайы кейпін қазақ оқырманына барынша айқын көрсетуге тәуекел етеді. Және осы кейіпкерді, оның барша тарихын, оған байланысты аңызды өмірдегі зұлымдық пен адамгершілік туралы үлкен ойын айту үшін пайдаланады. Соның арқасында оның ойы барынша әсерлі, барынша терең. Өмірдегі мақтаншақтық, даңғойлық, нысапсыздық секілді мерезді қасиеттерді Ескендір басына жинақтай отырып, оқырманын сондай қасиеттерден безіндіруге үндейді. Ақын пікірінде осылардан арылмаған адам өзін қаншама ақыл, ерліктің, шексіз биліктің иесімен деп түсінсе де, төңірегі солай деп бағаласа да, оның шамасы белгілі, ол «есер» адам. Сондықтан да Абай оқырманына бағыштаған негізгі ойын:

Аз-ақ сөз айттым, бітті бұл әңгіме,
Мұны бір өзге сөздің бірі деме.
Қарның тойса, қайғырма мақтан үшін
Тоймас көзің толар деп қайғы жеме... –

деген сөздермен бітіреді.

Бұл сөздер шындап келгенде қазақ ақынының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңіндегі адамгершілікке үндейтін насихаттарымен тамырлас келіп жатады. Бірақ, поэмадағы аталмыш сюжеттің оқырманын әлгіндей «бес асыл іс», «бес дұшпан» жайлы өлеңге қарағанда көбірек ойлантаы хақ. Абай соны тереңнен ойлап, тап басқан, сондықтан да осындай әрекетке барған. Оған жоғарыда келтірілген бір шумақ дәлел. Онда «тоймас көз» сюжетінің не үшін әңгіме болғандығына да және оның «өзге сөздің бірі» емес, мағынасы терең әңгіме екендігіне де ақын тілімен куәлік берілген. Сөйтіп, ерте дүние билеушісі Ескендір жайлы Абай игерген тарихи материалдар мен фантастикалық сюжеттің – ақынның оқырманына жоғарыда айтқан пікірлерді жеткізу үшін, сол арқылы ғибрат алуға үндеу үшін қызмет еткені хақ.

Жалпы Ескендір Зұлқарнайын туралы сөз революцияға дейінгі қазақ әдебиетінде тек Абай Құнанбаевтың «Ескендір» поэмасы-

мен бітпейді. XX ғасырдың басында Қазан қаласынан Маңғыстау Тыныштықов, Жүсіпбек Шайқысіләмов, т.б. бірсыпыра авторлардың Ескендір патша туралы туындылары жарық көрді. Олар да негізінен ежелгі заман қолбасшысының ақылдылығы мен киелілігі, еткен ерліктері діни мақсат тұрғысында дәріптеліп отырады. Сондықтан бұл ақындар шығармаларынан Абай поэмасымен байланысты дәстүрлілік жалғасын көре алмаймыз.

Бірақ, XIX-XX ғасырлардағы қазақ әдебиетінде Ескендір жайын сөз еткен Абай шығармаларынан өзге туындылардың да барлығы бірдей ерте дүние қолбасшысын мадақтаудан тұрмайтын. Соның айқын бір көрінісі – Ыбырай Алтынсариннің Ескендір қақындағы өлеңінен көрінеді.

Рас, барлық көлемі он тоғыз шумақтық Ы. Алтынсарин туындысында Абай шығармасындағыдай даңқты қолбасшының қанқұйлы жорықтары сыналмайды. Әйтсе де Абай поэмасынан бұрын дүниеге келген бұл туындыда да Ескендірдің мадақталмайтыны даусыз. Шығармада мәңгілік өмір беретін қасиетті су туралы естіген Ескендір патша – сол судан алып келу үшін Қыдыр, Илияс атты уәзірлерін жұмсайды. Олар әлгі керемет суды тауып, өздері ішіп, бір кесесін патшасына алып келеді. Сөйтсе әлгі су Ескендір ішпек болғанда «аузына» жоламай қояды [26, 249-250]. Шығармадағы ерте дүние қолбасшысы туралы айтылар барлық әңгіме осы. Сюжеттік тұрғыдан бұл Ө. Фирдоуси, Г. Низами, X. Дихлави шығармаларында пайдаланылған эпизод [8: 31-34; 63; 180].

Оларда да македониялық патша мәңгілік өмір беретін суды іше алмайтын. Және сол әңгімелердің бәрінде де суға қолы жететін адам Хызыр (қазақтар Қызыр деп те, Қыдыр деп те атайды) болып көрсетіледі. Ал, сонша шығыс классиктері пайдаланған бұл сюжеттің арғы төркіні тіптен сонау Құранның сүресіне [Құран: 18], Гильгемаш туралы әңгімелер мен еврей аңыздарына, сондай-ақ, Александр мен оның аспазы Главк жайлы грек лақаптарына барып тіреледі [8, 15-16].

Шығармада Ыбырай ақын Ескендір өмірінен тыс Сүлеймен, Наушеруан патшалар, Қарынбай, Атымтай, т.б. аңыздық қаһармандар жайлы ел аузындағы әңгімелерді де сөз етеді. Ақынның,

соларды айта отырып ұсынар идеясы – қайырымдылыққа, әділдікке, кемтарлар мен кедейлерге қарасуға, кісілікке үндеу, астамшылық ойлап асып-тасудан сақтандыру. Міне, осы тұрғыдан ол Абай поэмасымен белгілі мөлшерде рухтас келетіні сөзсіз. Сондықтан XIX ғасырдағы ағартушылық дәстүрдің көрнекті өкілі Ыбырай Алтынсарин шығармасының да тарихи тұлға Ескендірдің қазақ әдебиетіндегі жырлану үрдісі сөз болған тұста аталынып өтуі орынды деп есептейміз.

Шығыстың небір атышулы ақындары қалам тартқан Ескендір патша жайлы тақырыпқа Абай Құнанбаевтың шығарма жазуы, бір қарағанда оны поэзия әлемінің алыптарымен творчестволық сайысқа түскендей етіп көрсетуі ғажап емес. Және оны солай емес деп терістетуге де болмайды. Ал, біздіңше, қалай болғанда да ұлы қаламгер осы туындысы арқылы қазақтың Қазан төңкерісіне дейінгі жазба әдебиетіндегі тарихилық мәселесінің айшықталу жайына өзгеше бір соны леп алып келген.

Осы тақырыпқа бару арқылы ол – қазақ қауымы атанатын елдің де әдебиет қайраткерлерінің тек өз топырағында болып жатқан, болып өткен тарихи жайларға ғана қалам тартуға қабілеті жетер, өзге мүмкіндіктері шектеулі көркем сөз өкілдері емес екенін айдай әлемнің алдында абыроймен дәлелдеп шықты. Соның нәтижесінде туған жұртының әдебиетіндегі тарихилық мәселелеріне жанаша ізденістердің тың да, тосын нәтижесін алға тартты. Бұл XIX-XX ғасыр басындағы жазба әдебиетіміздегі аталмыш мәселенің ең алдымен айтылар басты ерекшелігі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы, 1998. – 1-том.
2. Әуезов М. Абайдың туысы мен өмірі // Әуезов М. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013.
3. Мұқанов С. Жарық жұлдыз. – Алматы: Санат, 1995.
4. Жұмалиев Қ. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Орал: Ағартушы, 2010.
5. Кенан Д. Сибирь и ссылка. – СПб., 1906.
6. Ахметов З. Кемел ақын, кемеңгер ойшыл // Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 1-том.
7. Арриан. Поход Александра. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1962.
8. Бертельс Е.Э. «Роман об Александре» и его главные версии на востоке. – М.-Л., 1948.

9. Костюхин Е.А. Александр Македонский в литературной и фольклорной традиции. – М.: Наука, 1972.
10. Ахметов З. Современное развитие и традиции казахской литературы. –Алма Ата: Наука, 1978.
11. Сатпаева Ш. Казахская литература и восток. – Алма Ата: Наука, 1982.
12. Каскабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.
13. Елеукенов Ш. От фольклора до романа-эпопеи. – Алма Ата: Жазушы, 1987.
14. Өуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: ҚМКӘБ, 1959.
15. Знаменитые греки. Жизнеописание Плутарха. – М.-Л.: Учпедгиз, 1961.
16. Гянджеви Н. Искандер-намэ. Ч. 1. Шараф-намэ / перевод и ред. Е.Э. Бертельса. – Баку, 1940.
17. Ауэзов М. Абай Құнанбаев // История казахской литературы. В трех томах. – Алма-Ата: Наука, 1979. – Т. 2.
18. Дюсембаев И.Т. Проблемы изучения казахской литературы дореволюционного периода (XVIII, XIX и начало XX вв.) // Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Алма-Ата, 1966.
19. Сильченко М.С. Творческая биография Абая. – Алма-Ата: Издательство АН Каз. ССР, 1957.
20. Оршанский И. Талмудические сказания об Александре Македонском // Сборник статей по еврейской истории и литературе. Кн I. – СПб., 1886.
21. Краткая литературная энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия. 1964. – Т. 2.
22. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. – М., 1955. – Т. 7.
23. Каскабасов С. Казахская сказочная проза. – Алма-Ата: Наука, 1990.
24. Каскабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984.
25. Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1973.
26. Бес ғасыр жырлайды. 3 томдық. – Алматы: Жазушы, 1984. – 2-том.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	3
I тарау. Абай мұрасын пәнаралық зерттеудің өзекті мәселелері	6
II тарау. Абайтану тарихы	24
III тарау. Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың шығармашылық әлемі	88
IV тарау. Абай және билер сөзі	114
V тарау. Абай бағалауындағы байлам	149
VI тарау. Абай мен Ақыт	177
VII тарау. Абайдың қарасөзі: болмысы мен бітімі	203
VIII тарау. Абай шығармашылығындағы ұлттық және жалпыадамзаттық руханият арналары	237
ҚОРЫТЫНДЫ	264
ҚОСЫМША	267

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАНДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

VIII том

Пәнаралық зерттеу

Авторлар:

*Дәдебаев Жангара, Әбдиманұлы Өмірхан,
[Кәкішев Тұрсынбек], Бисенғали Зинол-Ғабден,
Сейітжанов Зүфар, Тілепов Жұмат, Салқынбай Анар,
Үмбетов Мұбәрак, Тұрысбек Рахымжан,
Бисенбаев Пазылбек, Кәрібозов Ерхан*

Редакторы *К. Мухадиева*

Компьютерде беттеген *Ғ. Қалиева*

Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ №9173

Басуға 19.02.2016 жылы қол қойылды. Пішімі 60х84 ¹/₁₆.
Көлемі 17,43 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №4357.

Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.

050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.